

ПРОБЛЕМА МОРАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ВЧЕНОГО У СВІТЛІ ПОСТМОДЕРНІЗМУ

Шевчук С. Ф., кандидат філософських наук, доцент

Підвищення інтересу громадськості до соціальних та моральних аспектів наукової творчості, зокрема, пов'язаний з її переорієнтацією на постнекласичний тип раціональності. У контексті постмодерну рух знання співвідноситься з пануючими цінностями, у тому числі з моральними нормами.

Постановка проблеми. У першій частині статті ми ставимо перед собою завдання довести, що при переході від класичного до некласичного і далі – до постнекласичного етапів змінюється роль суб'єкта (людини) у пізнанні. Якщо класична наука намагалась майже повністю відгородитись від усього, що пов'язане з людиною та засобами її дослідження, то наука постмодерну визнає і підкреслює фактори, що залежать від різних аспектів буття суб'єкта. У цьому контексті особливої ваги набувають цінності та моральні норми, у тому числі моральна відповідальність вченого.

У другій частині статті ми розглядаємо еволюцію поняття «відповідальність» і наводимо приклади, які аргументують актуалізацію моральної відповідальності на сучасному етапі функціонування науки.

Мета, об'єкт та методика досліджень. Мета нашого дослідження полягає в тому, щоб довести, що проблема моральної відповідальності вченого за результати своєї діяльності перед людством набуває все більшої актуальності. Якщо на початкових стадіях розвитку науки досягнення істинного знання виступало в якості абсолютного добра, а проблеми етики науки знаходилися на периферії, то з входженням людства в стадію постмодерну моральна відповідальність вченого за результати своїх досліджень постає важливим фактором, який не лише контролює, але й часто виступає складовою наукової діяльності, яка впливає на проблематику та напрямки досліджень.

Особливості неklasичного природознавства були пов'язані зі зміною ролі суб'єкта та технічних засобів у пізнанні. Згідно класичної настанови об'єктивність наукового знання досягалась виключенням із опису та пояснення об'єкта всього того, що стосувалось суб'єкта та процедур його пізнавальної діяльності. У класичній фізиці ідеал пояснення та опису передбачав характеристику об'єкта "самого по собі" без врахування засобів його дослідження. Для неklasичної науки характерним є кореляція між постулатами науки та характеристиками метода, за допомогою якого освоюється об'єкт. У класичній фізиці вважалось, що вимірювальний прилад не впливав на стан досліджуваного об'єкта, з яким він взаємодіє, і завжди можна підібрати такі умови експерименту, що цим впливом можна було б знехтувати. Однак, для мікросистем досягнути цього не вдається. В таких вимірюваннях досліджувана фізична система є мікросистемою, у той час, як прилад, що використовується, належить до об'єктів макрорівня. Внаслідок цього впливом експериментально-вимірювальної діяльності не можна знехтувати. Таким чином спостережувані слід вважати цілісну єдність приладу і об'єкта. У цьому і полягає головна відмінність класичної та неklasичної наукових теорій.

Ще більшої глибини та поширення набула тенденція поєднання об'єктивного світу та світу людини, переборення розриву між об'єктом та суб'єктом у постнеklasичній науці, що почала формуватись у 70-х роках ХХ століття. Цьому сприяли комп'ютеризація науки, неможливість вирішити низку наукових завдань без врахування комплексу знань, що виробляються різними науковими дисциплінами, без врахування місця та ролі людини в досліджуваних системах. Загальнонауковою передумовою формування постнеklasичної картини світу стало усвідомлення, що об'єкти природи не можуть бути представлені у вигляді суми окремих елементів, вони набагато складніші. Світ є неподільним цілим, системою відносин, взаємопов'язаних та взаємообумовлених процесів, які важко адекватно описати не лише засобами класичної, але й неklasичної науки. В оточуючому нас світі поряд із процесами деградації йдуть і процеси створення порядку із хаосу. До числа найважливіших постнеklasичних концепцій, котрі знаходять застосування практично у всіх галузях знання та діяльності, можна віднести: теорію систем, теорію інформації, теорію самоорганізації, теорію управління.

Слід зауважити, що народження неklasичного природознавства припало на епоху модернізму. Модернізм був багатоаспектним світорозумінням, що охопило науку, філософію, суспільно-політичне життя. Як ідеологія радикального оновлення, модернізм проголосив революційне повалення старого, його крах. "Повалення старого" набуло трагічної та руйнівної форми, розколело культуру та суспільство.

Постнеklasична наука співвідноситься з культурою постмодернізму. Не меншою мірою спираючись на розвиток, безперервну динаміку у всьому, постмодернізм більш гнучкий та мудрий, ніж модернізм. Постмодернізм є ідеологією постійного оновлення, але не руйнування старого. Парадигма постмодернізму – динамічна сталість, сталість через рух та розвиток, сходження до нових рівнів організації. Важливими особливостями постмодерністського стилю мислення є "відкрита раціональність", плюралізм, допущення різних шляхів розвитку та пояснення, співіснування і доповнення різних думок (і навіть різних світів). Людина розглядається як складність (розум, воля, інтуїція, традиції). У філософії науки ця парадигма була виражена у постпозитивізмі, котрий, переборовши претензії неопозитивізму на єдино вірну філософію "чистої" науки, розглядає науку як

широкий динамічний потік: вона орієнтується не на дисципліни, а на проблеми, знімає обмеження методології, стає міждисциплінарною.

Важливою ознакою постмодернізму є і методологічний плюралізм. Це усвідомлення обмеженості, однобічності будь-якої методології. Цю ситуацію чітко підкреслив американський методолог науки Пол Фейєрабенд: “Все дозволено”.

У свій час великий фізик В.Гейзенберг говорив про те, що потрібно вивчати дійсність всіма дарованими нам органами. Не можна обмежуватись лише одним методом свого мислення і недопустимо оголошувати його “єдино вірним”, принижуючи та відкидаючи інші методологічні концепції. У сучасній науці не можна обмежуватись лише логікою, діалектикою та епістемологією (хоча їх значення є надзвичайно великим), а ще більше стали потрібні інтуїція, фантазія, уява та інші подібні фактори, засоби досягнення дійсності.

У науці ХХ ст. все частіше говорять про естетичний бік пізнання, про красу як евристичний принцип, примінімо до теорій, законів, концепцій.

Краса – це не лише відображення гармонії матеріального світу, але й краса теоретичних побудов. Характерною особливістю постнекласичної науки є її діалектизація – широке застосування діалектичного методу в різних галузях наукового пізнання. Об’єктивним підґрунтям цього процесу є – сам предмет дослідження (його цілісність, саморозвиток, суперечливість та ін.), а також діалектичний характер самого процесу пізнання.

Ознакою часу є також поступове зростання ролі позараціональної компоненти. Цю важливу особливість, яка проявилась у науці ХХ ст., підкреслював В.І.Вернадський, який писав, що “наукова творча думка виходить за межі логіки. Особистість спирається у своїх наукових досягненнях на явища, які логікою не охопити”. Інтуїція, натхнення – основа великих наукових відкриттів. У цьому зв’язку великий вчений закликав бути уважнішими до позанаукових, позараціональних форм, звертаючись “за досвідом” до філософських течій індуської думки.

Все голосніше звучать голоси тих, хто відмовляється від проведення демаркації “наука – ненаука”, підкреслює соціокультурну обумовленість змісту теоретичного знання, роль ненаукових елементів у ньому.

Все частіше в суворих природничо-наукових концепціях застосовуються “туманні” загальнофілософські та загальносвітоглядні міркування (у тому числі поняття давньосхідних філософських систем), інтуїтивні підходи та інші “людські компоненти”.

Один із засновників квантової механіки В.Гейзенберг зауважував, що в його час слід уже говорити не про картину природи, що формується природничими науками, а про картину наших стосунків з природою. Тому розділення світу на об’єктивний хід подій у просторі та часі, з одного боку, і душу, в якій відображаються ці події, уже не можуть бути точкою відліку в розумінні науки ХХ ст. У полі зору останньої – не природа сама по собі як така, а “сітка взаємовідносин людини з природою”.

Поєднання об’єктивного світу та світу людини в сучасних науках – як природничих, так і гуманітарних – неухильно веде до трансформації ідеалу “ціннісно-нейтрального дослідження”. Об’єктивно-істинне пояснення та опис стосовно “людино мірних” об’єктів не лише допускає, але й передбачає включення аксіологічних (ціннісних) факторів у склад пояснюючих положень. Як бачимо з вищесказаного, особливості сучасного етапу розвитку науки такі, що її етичні проблеми виявились надзвичайно актуальними та значимими. Як зазначають Фролов І.Т. та Юдін Б.Т., вони не можуть надалі залишатись на периферії наукових досліджень [8; с.21]. Нова дисципліна – етика науки – вивчає моральнісні основи наукової діяльності, сукупність ціннісних принципів, що прийняті в науковому співтоваристві, і концентрують у собі соціальний та гуманістичний аспекти науки. За визначенням американського соціолога науки Мертона, етос науки – це емоційно зафарбований комплекс правил, приписів та звичаїв, вірувань, цінностей та нахилів, котрі вважаються обов’язковими для вченого. І хоча моральні норми

набувають явного методологічного статусу, багато питань залишаються дискусійними. Серед них – питання моральної відповідальності вченого. Хоча ціннісне ставлення до техніки та технічної діяльності було присутнє завжди, воно стало об'єктом пильної уваги та глибокого аналізу лише останнім часом. Однак, люди і раніше звертали увагу на зміст цієї проблеми. Так, наприклад, Арістотель своєю фразою про те, що “Платон мені друг, але істина дорожча” фактично визнав прагнення до істини найвищим професійним обов'язком мислителя (вченого). Гіппократ своєю знаменитою клятвою позначив ідею професійної відповідальності та розкрив її зміст саме як відповідальність лікаря перед пацієнтом і перед своїми колегами. Одним із перших, хто використав слово “відповідальність” вважається англійський філософ-мораліст і правознавець Ієремія Бентам (1748-1832), котрий у своєму творі “Фрагмент про правління” під поняттям “відповідальність правителів” розумів їх обов'язок відповідати (звітувати) перед громадянами за свої дії. Через сто років потому французький етнограф і філософ Люсьєн Леві-Брюль (1857-1939) у своїй роботі “Ідея відповідальності” фактично поклав початок філософському аналізу цієї проблеми, намагаючись при цьому підходити до неї з погляду історії.

Далі філософський аналіз проблеми відповідальності був прискорений сучасною науково-технічною революцією та її досягненнями. Створення зброї масового знищення та часткове її застосування, подальше її вдосконалення і зберігання у величезній кількості – все це стало джерелом серйозної загрози самому існуванню роду людського, зробило реальною можливість його самознищення.

З іншого боку, своїм негативним, руйнуючим природне середовище проживання, впливом, теперішній майже безконтрольний науково-технічний прогрес уже в найближчій перспективі може зробити це середовище непридатним для життя. На тлі всього цього людство все більше переконується в тому, що слід взяти під свій жорсткий контроль і підкорити собі своє власне дітище – науку, техніку та їх подальший розвиток. Якщо цього не зробити, то людство буде приреченим не тільки на повне духовне та соціальне виродження, але й на вимирання як біологічний вид.

Таким чином, суворий контроль над науково-технічним прогресом стає сьогодні необхідністю, питанням життя і смерті для людей і всього живого на планеті. Без сумніву, що один із важелів цього контролю може ефективно запрацювати саме внаслідок всебічної розробки проблеми відповідальності у найширшому сенсі, а відповідно, і через глибоке осмислення і усвідомлення вченим і техніком цієї проблеми та формування морально-етичного кодексу.

Моральна відповідальність у традиційній етиці розумілась виключно як ставлення людини до людини, як обов'язок перед теперішнім (нині проживаючими людьми) і минулим (пам'ять про предків, традиції), але, зазвичай, не перед майбутнім (майбутніми поколіннями).

Під дією науково-технічного прогресу відбувається трансформація моральної відповідальності. У процесі сучасної науково-технічної революції людина все частіше починає усвідомлювати свою відповідальність за можливі наслідки власних дій чи бездіяльності не лише перед пам'яттю про своїх предків та своїми сучасниками, але й перед майбутніми поколіннями своїх родичів, не лише перед собою подібними, але й перед життям взагалі та планетою в цілому. Одним із перших, хто усвідомив цю необхідність і заговорив про актуальність проблеми предметного збагачення змісту поняття відповідальності, а, відповідно, і про розширення сфери застосування етичних принципів і моральних норм та їх поширення на відношення людини та людства до біосфери і навіть космосу в цілому, був німецько-французький лікар, теолог і філософ Альберт Швейцер (1875-1965). На думку цього видатного гуманіста ХХ ст. однією з головних причин глибокої кризи, в яку потрапила західна культура, що включає сучасну техногенну цивілізацію, є втрата цією культурою світо- і життєвостверджуючого світогляду разом з його визначаючою морально-етичною складовою. Людство не зможе “одужати” до того

часу, поки людське “Я” не усвідомить себе і не почне діяти як “життя, що бажає жити серед життя”. Саме так А.Швейцер приходив до розробки своєї концепції “благоговіння перед життям”, згідно якої ідея прихильності (відповідальності) перед життям взагалі повинна стати не лише лейтмотивом всієї філософії, але й найвищим морально-етичним принципом, основним законом, що визначає загальний характер і спрямованість людської діяльності.

Досвід післявоєнних десятиріч надав нового виміру обговоренню соціально-етичних проблем науки. М.Борн, говорячи про це у своїх спогадах, відмічав, що в “реальній науці та її етиці відбулись зміни, котрі роблять неможливим збереження старого ідеалу служіння знанню заради його самого... Ми були переконані, що це ніколи не зможе обернутися злом, оскільки пошук істини є добро саме по собі. Це був прекрасний сон, від якого нас пробудили світові події”. Тут мають на увазі перш за все – американські ядерні вибухи над японськими містами.

Велику роль у приверненні уваги громадськості до наслідків застосування науково-технічних досягнень відіграв екологічний рух 60-х років ХХ ст. У цей час у суспільній свідомості пробуджується тривога у зв'язку з наростаючим забрудненням середовища проживання, вичерпанням природних ресурсів планети, загостренням глобальних проблем. Саме соціальна та моральна відповідальність вчених виявилась імпульсом, котрий заставив громадську думку усвідомити серйозність ситуації, що загрожує майбутньому людству. Екологічний рух виявився загальнонауковим, він торкнувся представників найрізноманітніших галузей знання. Соціальна і моральна відповідальність вчених виявляється важливим фактором, що визначає тенденції розвитку науки, окремих її дисциплін та дослідницьких напрямків. Відмітимо ще один факт. У 70-х роках ХХ ст. значний резонанс викликали результати та перспективи біомедичних та генетичних досліджень. Кульмінацією став заклик групи молекулярних біологів та генетиків на чолі з П.Бергом (США) оголосити добровільний мораторій (заборону) на такі експерименти у галузі генної інженерії, котрі можуть утримувати потенційну небезпеку для генетичної конституції нинішніх організмів.

Суть справи у тому, що створені в лабораторії рекомбінантні (гібридні) молекули ДНК, здатні вбудовуватись у гени якогось організму і, починаючи діяти, можуть породити абсолютно небажані і, можливо потенційно небезпечні для існуючих нині видів форми життя.

У дискусіях, що розгорнулись, предметом обговорення стали етичні норми та регулятиви, які могли б впливати як на загальний напрямок, так і на сам процес дослідження. Оголошення мораторію стало безпрецедентною подією для науки і вперше вчені з власної ініціативи вирішили призупинити дослідження, котрі могли б принести їм величезні успіхи. Після оголошення мораторію провідні вчені у цій галузі розробили систему запобіжних заходів, які б дозволили безпечно проводити дослідження.

Цей приклад є показовим у тому сенсі, що вчені, звертаючись із закликом до колег та громадської думки, вперше намагались привернути увагу не обіцянкою тих благ, котрі можна було б очікувати від цієї сфери наукових досліджень, а попередженням про можливу небезпеку. А це означає, що вияв почуття соціальної та моральної відповідальності, занепокоєння є формою поведінки вчених, яка визнається та стимулюється суспільством.

Результати дослідження. Як, бачимо, соціально-моральна відповідальність вчених не є чимось зовнішнім, деякою добавкою, штучно прив'язаною до наукової діяльності. Напроти, це – органічна складова наукової діяльності, яка відчутно впливає на проблематику та напрямки досліджень. Звернення до проблем етики науки є свідченням розвитку самої науки як соціального інституту, її зростаючої та багатогранної ролі у житті суспільства.

Висновки. Таким чином, постнекласичний етап становлення наукової раціональності актуалізує ті грані науки, які на початкових етапах знаходились в тіні, на

периферії. Одним із яскравих моментів науки, народжених постмодерном, є, зокрема, етичні проблеми, а серед них моральна відповідальність вченого перед людством та планетою.

Використані джерела інформації

1. Бентам І. Фрагмент о правлении // Изб. соч. Иеремии Бентама. – С.-П., 1867.
2. Борн М. Воспоминания // Размышления и воспоминания физика. – М., 1977.
3. Вернадский В.И. Размышления натуралиста. Научная мысль как планетарное явление. М., 1978.
4. Гейзенберг В. Шаги за горизонт. – М., 1987.
5. Леви-Брюль Л. Идея ответственности. – Париж, 1884.
6. Мертон Р.К. Социология науки. – М., 1973.
7. Фейэрабенд Г. Против метода. Очерк анархистской теории познания. – М., 1975.
8. Фролов И.Т., Юдин Б.Г.. Этика науки: проблемы и дискуссии. – М., 1986.
9. Швейцер А. Культура и этика. – Л., 1989.